

Gårdby kyrkogård

Gårdby församling, Växjö stift, Kalmar län

Kulturhistorisk inventering av kyrkogårdar/
begravningsplatser i Växjö stift 2006

Magdalena Jonsson
Kyrkoantikvariska rapporter 2006, Kalmar läns museum

Innehåll

INLEDNING	3
Bakgrund	3
Syfte	3
Kulturminneslagen och Begravningslagen	3
Kulturhistorisk bedömning	4
Inventeringens uppläggning och rapport	4
Kort kyrkogårdshistorik	5
Växjö stift – en kort historik	5
Ölandsresenärer	6
GÅRDBY KYRKOÅRD	8
Kyrkomiljön	8
Kyrkan	8
Kyrkogårdens historik	8
Beskrivning av kyrkogården idag	10
Beskrivning av kyrkogården med kulturhistorisk bedömning	13
KULTURHISTORISK BEDÖMNING AV KYRKOÅRDEN I DESS HELHET	16
ARKIV OCH LITTERATUR	
Bilagor:	
Kulturminneslagen	

INLEDNING

Bakgrund

Svenska kyrkan har sedan kristendomens införande svarat för begravning och omhändertagande av döda. I varje socken har inrättats kyrkogårdar för ändamålet. I en stor del av Sveriges församlingar utgör kyrkogården den äldsta bevarade delen av församlingens anläggningar. Ofta har kyrkogården medeltida ursprung. Sedan Svenska kyrkan och staten skildes åt har kyrkan ansvaret för sina egna kulturarvsfrågor. Kunskapen om kyrkogårdarnas kulturhistoriska värden är dock fragmentarisk. Detta medför att skötseln av den vigda platsen ofta saknar antagna riktlinjer eller vårdprogram där kulturarvshänsyn utgjort planeringsförutsättning. Med utgångspunkt i behovet av att förbättra kunskapen om våra kyrkogårdar och begravningsplatser genomförs en stiftsövergripande kulturhistorisk inventering i Växjö stift.

Begravningsväsendet i Sverige är numera en statlig angelägenhet bekostad av begravningsavgiften men den utförs fortfarande som under tidigare århundraden av kyrkan. Varje församling eller samfällighet som önskar söka kyrkoantikvarisk ersättning för värden av kulturarvet måste före 2009 ha upprättat en av stiftet godkänd vård- och underhållsplanering. Denna planering skall visa hur kulturarvets värden skall bevaras. Det är såväl på församlingsnivå som på stiftsnivå nödvändigt att ha kunskap om det kyrkliga kulturarvet. Såväl kortsiktig som långsiktig planering är ett ansvar för båda. För stiftets innebär planeringen att bruka de gemensamma resurserna på ett ändamålsenligt sätt. Den kyrkoantikvariska ersättningen förutsätter en övergripande kunskap om de kulturhistoriska värdena för att medlen skall göra största möjliga kulturhistoriska nytta. Länsstyrelsen skall i sin myndighetsutövning stödja detta arbete samt har ett regionalt tillsynsansvar för kulturmiljövärden.

På uppdrag av Växjö stift utför Kalmar läns museum inventeringen av kyrkogårdar/ begravningsplatser inom stiftets del av Kalmar län. Arbetet bekostas av medel från den kyrkoantikvariska ersättningen och omfattar de till Svenska kyrkan hörande kyrkogårdarna/begravningsplatserna som omfattas av kulturminneslagens § 4. Lagen gäller begravningsplatser som är tillkomna före utgången av år 1939 och ytterligare några som skyddas genom särskilt beslut av Riksantikvarieämbetet.

Syfte

Den översiktliga inventerings syfte är att:

- ta fram övergripande kunskap om kulturarvet som underlag för församlingens/ samfällighetens planering för och förvaltning av kyrkogårdar och begravningsplatser
- ta fram underlag för myndigheter och kyrkan regionalt för handläggning av kyrkoärenden enligt kulturminneslagen och olika finansiella stödsystem
- skapa ett gemensamt kunskapsunderlag för kulturhistorisk värdering och prioritering samt i sig utgöra ett samlat forskningsmaterial
- dessutom verka för ökad förståelse för kyrkogårdens kulturarv såväl lokalt som i kontakter mellan kyrkan och samhället

Kulturminneslagen och begravningslagen

Enligt Lag om kulturminnen m m (SFS 1988:950) skall Svenska kyrkans *kyrkobyggnader, kyrkotomter och begravningsplatser* vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas. Tillstånd måste sökas hos länsstyrelsen för att göra väsentliga förändringar på kyrkogården. (Se vidare i bilaga om Kulturminneslagen). Begravningslagen (SFS 1990:1144).

anger att en gravvård ägs av gravrättsinnehavaren. När en gravanordning har blivit uppsatt, får den inte föras bort utan upplåtarens medgivande. När gravrätten upphör har ägaren rätt till gravvården. Om gravrättsinnehavaren inte vill gör anspråk på gravvården inom 6 månader tillfaller gravvården upplåtaren, alltså församlingen. Vidare säger lagen: Om en gravanordning har tillfallit upplåtaren och den är av kulturhistoriskt värde eller av annat skäl bör bevaras för framtiden, skall upplåtaren om möjligt lämna kvar den på platsen. Om gravanordningen ändå måste föras bort från gravplatsen, skall den åter ställas upp inom begravningsplatsen eller på någon annan lämplig och därtill avsedd plats”.

Kulturhistorisk bedömning

Alla gravvårdar bär på sin historia och kan berätta om en person, en familj, stilhistoria och begravningstraditioner. I rapporten anges exempel på typer av gravvårdar som utifrån skilda kriterier bedöms som kulturhistoriskt värdefulla. Generellt gäller att ålderdomliga gravvårdar från tiden fram till 1850 bör föras in i kyrkans inventarieförteckning. Detta gäller även gravstaket och gravvårdar i gjutjärn och smidesjärn liksom äldre vårdar av trä. Många andra gravstenar har också ett kulturhistoriskt värde som kan kopplas till gravvårdens utförande - material, konstnärligt utförande eller till en person- lokal/personhistoriskt värde. Inventeringen omfattar i första hand enbart gravvårdar ute på kyrkogården. I flera kyrkor finns det dock gravvårdar som förvaras i kyrkan eller i lokal i anslutning till kyrkan. Ofta har dessa ett stort kulturhistorisk värde och bör tas med i kyrkans inventarieförteckning.

Den kulturhistoriska bedömningen görs utifrån principer som tagits fram av och fortlöpande diskuteras med representanter för Växjö och Linköpings stift, samt länsstyrelserna och länsmuseerna i Kronobergs, Jönköpings, Östergötlands och Kalmar län. En kulturhistorisk bedömning är aldrig definitiv utan hela tiden föremål för omvärderingar. Vid bedömningen tas hänsyn till varje enskild kyrkogårds egna värden, men också till värden i förhållande till andra kyrkogårdar i stiftet och övriga landet. Inför varje planerad förändring skall tillstånd inhämtas från länsstyrelsen och varje ärende behandlas där från fall till fall. Den kulturhistoriska bedömningen utgör underlag för beslut om vilka åtgärder som kan vara berättigade till kyrkoantikvarisk ersättning.

Inventeringens uppläggning och rapport

Rapporten består av en historik över kyrkogården samt en beskrivning i ord och bild av kyrkogården som helhet och de olika kvarteren/områdena. En kulturhistorisk bedömning görs av varje kvarter/område samt över kyrkogården i dess helhet. Arbetet har varit uppdelat i en fältdel med inventering och fotografering samt en arkivgenomgång. De aktuella arkiv som gått igenom har främst varit länsmuseets topografiska arkiv och Antikvarisk-topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet i Stockholm. Uppgifter har vidare hämtats från aktuell litteratur däribland hembygds litteratur. I viss mån har lantmäteriets handlingar och kartor nyttjats. De i rapporten redovisade arkivuppgifterna utgör en sammanfattning av genomgångna arkiv och ska inte ses som en komplett beskrivning av händelser i kyrkogårdens utveckling. Arbetet inkluderar en omfattande fotodokumentation varav endast en mindre del är presenterad i rapporten.

Fältarbetet och rapporterna har utförts av antikvarier Magnus Johansson, Magdalena Jonsson, Cecilia Ring och Liselotte Jumme vid Kalmar läns museum. Rapporterna finns tillgängliga på Växjö stift, Länsstyrelsen i Kalmar län, Kalmar läns museum samt på respektive kyrklig samfällighet.

Kort kyrkogårdshistorik

En kyrkogård skiljer sig från en begravningsplats på så vis att den ligger i direkt anslutning till en kyrkobyggnad. En begravningsplats rymmer ofta ett kapell inom sitt område. I förhistorisk tid varierade gravskicket mellan brandgravar och jordbegravningar.

Kristendomens införande innebar bl a att kremering av kroppar förbjöds. Länge begravdes människor i närheten av sina hem, men under medeltiden anlades kyrkogårdar i allt högre utsträckning kring kyrkorna. Kyrkogårdens område delades först upp mellan byarna, med byvisa begravningar, senare i hemman. Den medeltida begravningsplatsen bestod troligen av ängslika områden kring kyrkan där de välbärgades gravminnen i form av stenkors, tumbor och hällar stod uppställda. Enklare gravar kunde markeras av en liten kulle eller ett träkors. Kyrkogården omgärdades vanligen av träbalkar med spåntak. I mitten av 1700-talet kom ett kungligt påbud om att kyrkogårdsmuren, eller bogårdsmuren som man då kallade den, skulle vara uppförd av gråsten utan bruk, alltså kallmurade. I början av 1800-talet tillät man att de murades med kalkbruk om de täcktes med tak. Reformationen innebar på många sätt en förändrad syn på det som hörde kyrkan till. Många kyrkogårdar lämnades vind för våg, murar revs och djuren betade fritt i markerna. Först under 1700-talet började man visa mer intresse för kyrkogårdarnas vård och utformning.

Före 1800-talet var det vanligt att människor av högre stånd begravdes inne i kyrkan, medan vanligt folk begravdes på anonyma allmänningar kring kyrkan. Under 1700-talets slut ökade protesterna mot begravningar i kyrkan då det ansågs ohygieniskt och orsakade stort obehag, speciellt sommartid. År 1815 beslöt Sveriges riksdag om att begravningsplatser skulle anläggas utanför städer och byar, också det av hygieniska skäl. I bland annat Västervik och Kalmar finns sådana begravningsplatser. Först efter 1815 blev det också mer allmänt förekommande med genomgripande planläggning av kyrkogårdarna med gångsystem och planteringar. Det blev också allt vanligare med planteringar av träd kring kyrkogården, sk trädkrans. Genom 1815 års förordning förbjöds definitivt begravningar inne i kyrkan. Kyrkogårdar och begravningsplatser uppdelades i områden där den dödes familj fick köpa gravplats, och områden som var gratis. Dessa senare områden kallades vanligen allmänna linjen. Här begravdes människor i den ordning de avled. Det innebar bl a att äkta makar inte blev begravda bredvid varandra. Fram till 1960-talet fanns bruket av linjegravar. Under 1800-talets senare hälft blev det allt vanligare för samhällets arbetare och medelklass att skaffa sig egen gravplats. Samtidigt blev de förmögna gravvårdar allt mer påkostade. Vid ungefär samma tid började man anlägga kyrkogårdar med en mindre strikt utformning, än den tidigare, och med ett mer naturinspirerat utseende. Vid 1900-talets mitt anlades kyrkogårdar med en större anpassning till den lokala topografin och de lokala växtförhållandena, bl a tillkom många skogskyrkogårdar. I och med att man började använda moderna maskiner har skötseln av kyrkogårdarna delvis förändrats. Tidigare grusgravsområden har såtts igen och staket och andra detaljer har tagits bort för att underlätta arbetet. Under de senaste decennierna har minneslundar tillkommit på nästan samtliga kyrkogårdar.

Växjö stift – en kort historik

Småland och Öland var under tidigaste kristna tid knutna till stiftet i Hamburg- Bremen. År 1103 lyckades den danske kungen genom intrigerande med påven och tyska kejsaren tillskapa det nordiska ärkestiftet. Utbrytningen fick sitt biskopssäte i Lund och den nordiska kyrkoprovinsen styrdes under tre kvarts sekel från Danmark. Ärkestiftet i Lund omfattade hela nordliga Europa med Skandinavien och Island, de nordatlantiska öarna samt Grönland. Den kyrkliga expansionen med byggande av de första kyrkorna i Småland och på Öland bär därför tydliga spår av sydiskandinavisk påverkan.

Stiftsbildningarna i den svenska delen av kyrkoprovinsen pågick dock samtidigt och när Uppsala blev ärkebiskopssäte 1634 bestod den nya svenska kyrkoprovinsen av fyra stift jämte Uppsala, nämligen Linköping, Skara, Strängnäs och Västerås. Sex år senare omtalas i ett gåvobrev en biskop i Växjö vid namn Balduin. Växjö stift måste därför ha tillkommit mellan 1164 och 1170.

Det nya stiftet skapades genom utbrytning från Linköpings stift och kom att omfatta Varend, Finnveden, och Njudung. Värendsdelens utgjordes av fem härader, Allbo, Kinnevald, Konga, Norrvidinge samt Uppvidinge. Finnveden bestod av Sunnerbo, Östbo och Västbo medan Njudung var uppdelat i två härader, Västra och Östra Njudung.

Växjö stifts gränser mot Linköpings stift kom dock snart att bli föremål för diskussioner. Tvisten löstes först genom den påvelige legaten Vilhelm av Sabinas skiljedom 1248. Växjö stift kom efter domen att endast omfattas av Varend vilket gjorde stiftet till det minsta i landet vid den tiden. Området som motsvaras av nuvarande Kalmar län tillhörde under medeltiden Linköpings stift.

År 1555 blev Norra och Södra Møre samt Öland ett självständigt kyrkligt förvaltningsområde, ett s k ordinariedom, inom Linköpings stift. Ordinariedomerna inrättades av Gustaf Vasa och var ett sätt att minska biskoparnas makt. Vid samma tidpunkt överfördes det gamla folklandet Finnveden till Växjö stift. Finnveden hade dessförinnan tillhört både Skara och Linköpings stift. År 1583 upphörde Kalmars och även Jönköpings ordinariedomerna. Man återgick då praktiskt taget till den gamla stiftsindelningen där områdena kring Jönköping, Tveta, Vista och Norra Vedbo återfördes till Linköpings stift och Mo härad till Skara stift. Östbo och Västra Njudung lades till Växjö stift dit också Östra Njudung fogades från Linköpings stift. År 1621 fogades också Tveta och Vista härader till stiftet i Växjö.

Kalmar blev åter ett kyrkligt förvaltningsområde 1603 då man blev superintendentia. En superintendentia är ett område som avskilts från ett äldre stift och som senare fick status av eget stift. Ursprungligen ingick hela Kalmar län utom Tjust i superintendentian men med tiden kom Sevede, Aspeland och Tuna län att övergå till Linköpings stift. När Kalmar 1678 blev eget stift omfattade det Södra och Norra Møre, Handbörd, Stranda och Öland. Denna indelning bevarades fram till 1903 då det beslutades att Kalmar stift uppgick i Växjö stift. Sammanslagningen realiserades 1915 då Kalmars biskop Tottie avled. För närvarande har Växjö stift 222 församlingar. Stiftets minsta församling är Jälluntofta med knappt 60 kyrkotillhöriga och den största är Jönköping Sofia med 21 850 tillhöriga. I stiftet finns drygt 300 präster och drygt 100 diakoner. Inom stiftet finns cirka 350 äldre kyrkor och antalet medeltida kyrkobyggnader är stort. De flesta sockenkyrkor omges dessutom av medeltida kyrkogårdar. Under 1900-talet har det tillkommit nya begravningsplatser och även nya kyrkor i städerna.

Ölandsresenärer

Öland tilldrog sig tidigt uppmärksamhet från antikvariska myndigheter och historiskt intresserade. De ålderdomliga medeltida kyrkorna, varav flera fanns kvar in på 1800-talet, samt den stora mängden av förhistoriska lämningar gjorde ön till ett spännande resmål. Somliga reste på uppdrag, andra av egen vilja och intresse. Resorna dokumenterades i dagböcker och anteckningar. I detta material finns rikligt med uppgifter om kyrkobyggnaderna, inventarier, fornlämningar m.m. Däremot finns få uppgifter om kyrkogårdarna. Flertalet av de tidiga ölandsresenärerna var dock duktiga tecknare och deras bilder kan idag lämna många värdefulla uppgifter om hur den kyrkogård som omgav kyrkan

såg ut. Det är först med Gunnar Håkanssons "Öländska personminnen", där flera av de äldre öländska gravvårdarna finns dokumenterade, samt Ragnild Boströms skrifter i serien "Sveriges kyrkor, Öland" som mera omfattande skriftlig dokumentation om kyrkogårdarna förekommer. "Sveriges kyrkor, Öland" finns inte för öns samtliga kyrkor men i de fall de har utgivits finns ett kapitel om kyrkogården som berättar deras historia från 1500-talet fram till mitten av 1900-talet. I rapporterna från inventeringen av Ölands kyrkogårdar hänvisas till flera ölandsresenärer. Här följer en kort presentation av de mest betydelsefulla personerna och deras arbeten.

Jonas Haquini Rhezelius

J H Rhezelius gjorde 1634 en antikvarisk inventeringsexpedition på Öland och i östra Småland. Resan gjordes på uppdrag av Kammarkollegiet. Sverige hade börjat växa fram som en stormakt i norra Europa och en stormakt krävde naturligtvis en storslagen historia. Rhezelius anteckningar och bilder från resan förvaras idag på Kungliga biblioteket i Stockholm.

Petrus Frigelius

Petrus Frigelius var präst och en stor del av sitt liv verksam i Madesjö socken. Under somrarna 1746-55 reste han runt på Öland och dokumenterade av eget intresse bl.a. öns kyrkor. Han var den förste som gjorde avbildningar även av kyrkornas norrsida. Teckningarna återger noggrant olika detaljer, men har fel proportioner.

Nils Isak Löfgren

N I Löfgren var som präst verksam i bl.a. Högsby 1860-81. Han var även fornforskare och mycket intresserad av Öland i en tid då många av öns medeltida kyrkor revs eller byggdes om. Hans skicklighet som tecknare gjorde också att han på många församlingars uppdrag mätte upp den gamla kyrkan och uppgjorde ritningar för en ny.

Abraham Ahlqvist

A Ahlqvist var verksam som präst i Runsten 1827-44. Han var god vän med N I Löfgren som han träffade första gången 1818. Ahlqvist utgav boken Ölands historia och beskrivning där Löfgren bidragit med texter och teckningar. Arbetet hade påbörjats av Ahlqvists far och det blev för sonen en mycket viktig uppgift att fullfölja det arbetet. A Ahlqvist ligger idag begravd på Runstens kyrkogård.

GÅRDBY KYRKOGRÅRD

Fastighetsbeteckning: Gårdby kyrka 1:1, Gårdby socken, Mörbylånga kommun, Södra Ölands härad, Kalmar län, Öland.

Befolkningstal: 1749: 263 inv, 1805; 377 inv, 1850; 525 inv, 1900; 376 inv, 1950; 363 inv, 1972; 243 inv.

Kyrkomiljön

Gårdby kyrka och kyrkogård ligger där vägen, som går utmed Ölands östra sida från Föra i norr till Ottenby i söder, möter en av vägarna till Törnboten och Färjestaden. Här har ett litet samhälle med villabebyggelse vuxit fram. I samhället fanns tidigare servicefunktioner som lanthandel, järnvägsstation, telegrafstation samt mindre verkstäder. Idag är det mesta av detta borta men fortfarande finns skolan kvar. I Gårdby ligger också Eksgården med restaurang och konferensanläggning. Öster om kyrkan ligger församlingshemmet.

Kyrkan

När Gårdbys första stenkyrka byggdes är inte känt, men på 1200-talet fanns här en kyrkobyggnad i romansk stil. Kyrkan hade långhus, kor och absid. Tornet ska ha varit ett av de mäktigaste på Öland med grundmått 9x10 meter. I början av 1800-talet väcktes ett förslag om att bygga en gemensam kyrka för Gårdby och Sandby socknar. Av detta blev dock intet. De båda socknarna byggde istället var sin ny kyrka. I Gårdby stod den nya kyrkan klar 1841. Man hade då delvis använt murarna från den medeltida kyrkan. Arkitekter var T Edberg och N I Löfgren och byggmästare Peter Isberg från Algutsrum. Såväl interiört som exteriört präglas kyrkan av klassicistiska stildrag. Kyrkan har renoverats vid flera tillfällen. Senaste gången var 1989.

Kyrkogårdens historik

Platsen där man valde att bygga Gårdbys nya kyrka var en gammal centralplats i området. Söder om kyrkan finns två gravfält från järnåldern. Längre fanns också två runstenar på kyrkogården. Av dessa finns idag endast en kvar. Den bevarade stenen har en text som lyder: *Härtrud reste denna sten efter sin son Smed, en god man, Halboren, hans broder sitter i Gårdarike. Brandr högg rätt, därför kan man tyda.* Kanske är runstenen ett tecken på att det redan under 1000-talet fanns en träkyrka i socknen. På 1200-talet byggdes en stenkyrka på den plats där kyrkan i Gårdby ligger idag. Vid denna tid bör även en kyrkogård ha anlagts. Hur den såg ut vet vi idag inte.

Den första kända avbildningen av kyrkogården är en lantmäterikarta över Gårdby by från 1726. Kartan visar en rektangulär kyrkogård som omger kyrkan i alla väderstreck, men mest plats finns det söder om kyrkan. I öster och väster finns ingångar som troligen är försedda med någon form av stiglucka.

En noggrannare avbildning finns från 1749. Den är gjord av Petrus Frigelius. Han har avbildat kyrkan och kyrkogården både från norr och söder. Hans bilder visar att kyrkogården hade en mur. Man kan också se de båda ingångarna i öster och väster. Söder om kyrkan finns på teckningen ett stort träd. I kyrkogårdens sydöstra hörn står en rest sten som kan vara en av runstenarna. Samma utseende har kyrkogården på N I Löfgrens avbildning från 1818. Denna visar kyrkan från öster. Ingången i öster förefaller nu har fått en mer påkostad stiglucka med ett tak krönt av ett kors och fiskbensmönstrade portar. Väster och norr om kyrkan finns flera träd. Kanske har man försökt att anlägga en trädkrans runt kyrkogården. I början av 1800-talet

blev det populärt att plantera träd på kyrkogårdarna. Man trodde att dessa kunde hjälpa till och rena luften och marken. Arbetet med att plantera ålades församlingsborna. Varje gård eller by skulle skaffa fram ett antal plantor av lövträdssorter som var fanns i trakten. Omtyckta träd var lind, ask och oxel. Om man gjorde så i Gårdby är dock inte känt.

År 1841 byggdes den kyrka som idag finns på platsen. Arbetet med kyrkan påverkade naturligtvis också kyrkogården. Under en tid kom denna att fungera som byggarbetsplats där material förvarades m.m. Den nya kyrkan förefaller ha blivit ungefär lika stor som den gamla troligen användes delar av de medeltida murarna i den nya kyrkan. Kyrkans läge på kyrkogården har därmed inte ändrats. En del av de gamla gravhällarna som ingen gjorde anspråk på användes också i kyrkbygget. I den södra ingångens portal kan man se delar av en stor häll. Det ligger även gravhällar som trappflisor både vid södra och västra ingången. När den nya kyrkan byggdes flyttades den medeltida dopfunten ut på kyrkogården och användes som solvisare. Dopfunten är idag åter placerad i kyrkorummet och används som dopfont. Vid inventeringstillfället fanns solvisarens fundament kvar och tavlan återfanns uppställd mot kyrkans vägg.

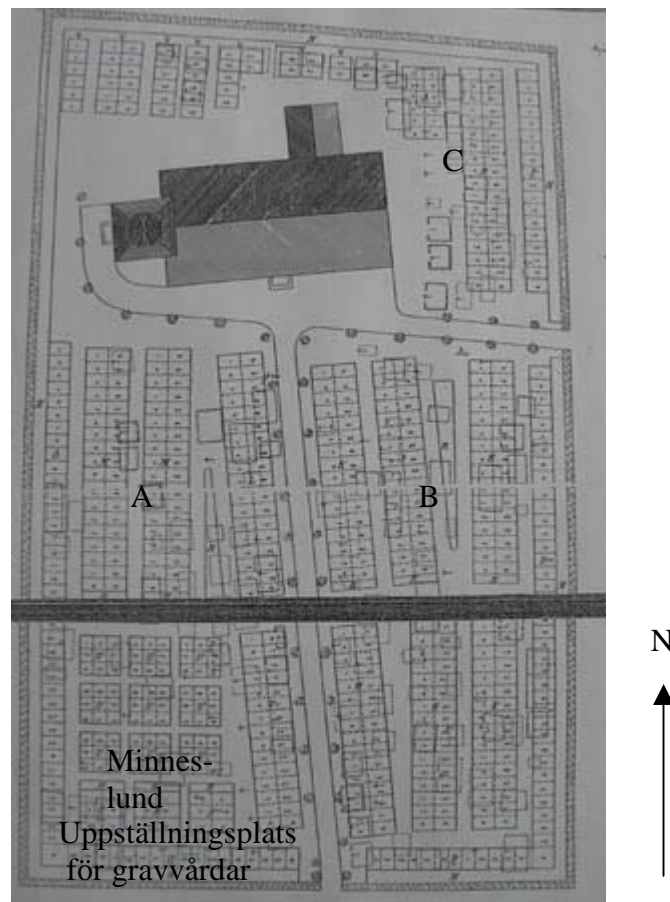
I Kalmar läns museums samlingar finns flera äldre fotografier som visar Gårdby kyrka och delar av kyrkogården. Samtliga bilder är tagna från söder. Tyvärr är inte bilderna daterade men de förefaller vara från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Genom att titta på när träd och gravvårdar dyker upp i bilderna går det dock att något sänär ordna dem kronologiskt. Det som förefaller vara den äldsta bilden är tagen från sydväst. Man kan ana flera träd runt omkring kyrkogården. Området framför kyrkan är sandigt men gräset är på väg att breda ut sig. Ett fåtal gravvårdar och två staket av smide eller gjutjärn syns. Ett av staketen står i vinkeln mellan tornet och långhuset. Man kan också se en del buskar och flera gravkullar överväxta med murgröna. De andra bilderna är tagna från sydost på olika avstånd från kyrkan. Gräsmattan, eller snarare ängen, framför kyrkan blir allt tätare. Nya gravvårdar tillkommer men antalet gravvårdar är under hela perioden litet. Den största skillnaden är att man planterar fler och fler buskar och träd. Träden förefaller att planteras utmed gången söder om kyrkan samt den gång som går söderut från kyrkan.

Under 1930-talet togs såväl runstenen som solvisaren, d.v.s. den medeltida dopfunten om hand. Den sistnämnda konserverades 1939 av konservator Sven Wahlgren. Från 1935 finns ytterligare ett fotografi över kyrkogården. Det är ett flygfotot som visar kyrkan och kyrkogården från söder. Den gång som går från kyrkogårdens ingång i söder fram till kyrkans ingång i söder kantas nu av en allé av lövträd. Flera träd växer också i kyrkogårdens nordöstra hörn medan det utmed den västra gränsen bara finns ett större träd. Kyrkogården har fortfarande ängskaraktär. I gräset ligger gravplatserna i oregelbundna rader. Flera kan urskiljas som är omgärdade av låga häckar och belagda med grus. Vid enstaka kan man också se en gravvård, men vanligare är fortfarande de murgrönsklädda gravkullarna utan egentlig gravvård.

Under 1900-talets andra hälft har Gårdby kyrkogård genomgått samma förändringar som de flesta av våra kyrkogårdar såväl på Öland som på fastlandet har gjort. Gravplatsomgärdningar har tagits bort, gravkullar har jämnats av och hela kyrkogården har sått in med gräs. Förändringen var ett led i den ökade mekaniseringen. Nya gräsklippare rationaliserade skötseln av kyrkogårdarna i en tid när antalet anställda började att minska. När denna förändring påbörjades på Gårdby kyrkogård är dock inte känt.

År 1989 gjordes en arkeologisk undersökning på kyrkogården i samband med att man skulle installera toalett i kyrkan. På kyrkogårdsområdet hittades då resterna av två härdar och ett stolphål.

Utanför kyrkogårdsmuren i nordost låg tidigare en byggnad som rymde toaletter. Denna fick församlingen tillstånd att riva 2003 eftersom man behövde mer plats för komposter. Byggnaden var uppförd i lättbetong och hade ett tak av svart korrugerade plåt. Troligen hade den uppförts på 1930-talet.

Karta över Gårdby kyrkogård. kvartersindelningen som används på kartan är inte den samma som används av församlingen.

Beskrivning av kyrkogården idag

Allmän karaktär

Gårdby kyrkogård är idag rektangulär till formen. Ytor för gravplatser finns i alla väderstreck utom väster. De största ytorna finns söder om kyrkan. Idag har kyrkogården en komplicerad kvartersindelning där i det närmaste varje rad med gravvårdar utgör ett kvarter. För att underlätta såväl för författaren av denna rapport som för läsaren har ett förenklat system använts. Kyrkogården har delats i tre områden kallade A, B och C. Område A ligger sydväst om kyrkan, område B sydost om kyrkan och C öster och norr om kyrkan.

Omgärdning

Hela kyrkogården omgärdas av en kalkstensmur. Innanför denna är en häck av oxel planterad.

Ingångar

I söder finns ingång med dubbla smidesgrindar mellan putsade stolpar som avfärgats i vitt. Grindarna är av en typ som är mycket vanlig på Öland. De är troligen tillverkade av en smed på Öland vid tiden för den stora ombyggnaden av kyrkan. Ytterligare en ingång finns i öster. Även här finns putsade, vita stolpar. Grinden, vilken är lik den i söder, har flyttats längre österut i liv med den mur som omger församlingshemmet. Från grinden fram till kyrkogårdens portstolpar finns en gång med häckar av oxel på båda sidor.

Kyrkogårdens ingång i söder. (KI Gårdby kyrkog 001)

Kyrkogårdsmuren i väster och innanför muren häckar av oxel. (KI Gårdby kyrkog 003)

Vegetation

Hela kyrkogården omges av häck av oxel. Utmed den gång som går från kyrkogårdens ingång i söder fram till kyrkan växer lindar och lönnar. Ett mindre antal lönnar växer också utmed gången från den östra ingången. I södra delen av område A växer unga oxlar. Framför kyrkans ingång i söder är två rabatter anlagda med bl a idegran, krypen och ölandstok.

Gångsystem

En grusgång går från kyrkogårdens ingång i söder fram till kyrkan och vidare till kyrkogårdens västra ingång.

Gravvårdstyper

Vid Gårdby kyrka finns ett antal äldre gravhällar bevarade. På kyrkogården är de äldsta vårdarna från 1800-talet. Enstaka vårdar är från tidigt 1800-tal men det är från slutet av århundradet och fram till idag som de flesta gravvårdar är daterade. Bland de äldsta gravvårdarna från slutet av 1800-talet finns flera i form av ett kors på ett dekorerat postament. Materialet är kalksten. De mest iögonfallande vårdarna är även de från slutet av 1800-talet. Det är de höga stående gravvårdarna. Deras utformning hämtar inspiration från nationalromantiken och klassicismen. Från nationalromantiken kommer de oslipade stenyrtorna och osymmetriska formerna. Avsikten är att föra tankarna till förhistoriska gravmonument. De klassicistiska dragen går i motsatt riktning. Dessa vårdar är slipade och symmetriskt uppbyggda. Vanliga dekorelement är girlanger, kvistar och brinnande oljelampor. Under 1930-40-talen införde många kyrkogårdar restriktioner när det gällde gravvårdarnas höjd. Det finns ingen uppgift om att man införde sådana regler på Gårdby kyrkogård, men man har följt det rådande modet. Gravstenarna blir under dessa årtionden lägre och de har ofta en rektangulär uppbyggnad. De nationalromantiska dragen försvinner medan de klassicistiska bli än mera framträdande. Typiska är de parställda kolonnerna.

Gravvårdarna har under 1900-talets andra hälft fortsatt att vara låga och rektangulära. Det sistnämnda draget blir alltmer utpräglat under 1960-70-talen. Vanliga dekorelement är kors och blommor. Under 1970-talet blir talldungen populär som dekor. Idag kan man se en trend mot alltmer individuellt utformade vårdar. Förr var det vanligt att man på gravvården angav den dödes yrkestitel. Titlarna försvann under 1900-talets andra hälft men idag kan vi se dem komma tillbaka i form av dekor som visar på ett yrke eller ett personligt intresse. På gravvårdarna på Gårdby kyrkogård är det också relativt vanligt att man anger från vilken by eller gård den döde kommer.

Minneslund (KI Gårdby kyrkog 042)

Kyrkogårdens ingång i öster med gången till vaktmästeriet. (KI Gårdby kyrkog 006)

Minneslund

Minneslund är placerad i södra delen av område A. Den är öppen mot norr och avskärmas i söder av en tujahäck, planterad i en båge. Utmed häcken står en bänk. Minneslund markeras av ett träkors. Omkring detta finns en rabatt med en kant av kalksten omkring. I rabatten växer bl a krypen och rosor. Det finns också ett ställ för vaser. I tujahäckens båda ändar står fågelbad av sten.

Byggnader

Öster om kyrkogården står en byggnad som rymmer förråd och verkstad. Den har vitmålade väggar i betong utom i gavelrösten som har rödmålad stående brädpanel. Taket är belagt med rött tegel och snickerierna är vitmålade.

Övrigt

Gravvårdar som plockats bort från kyrkogården står uppställda utmed kyrkogårdsmuren i söder. En mindre samling står också utmed muren söder om ingången i öster.

Gravvårdar som tagits bort från kyrkogården står uppställda utmed kyrkogårdsmuren i söder. (KI Gårdby kyrkog 016)

I norra delen av område B står en runsten med inskriptionen: Härtrud reste denna sten efter sin son Smed, en god man, Halboren, hans broder sitter i Gårdarike. Brandr högg rätt, därför kan man tyda. (KI Gårdby kyrkog 029)

Beskrivning av kyrkogården med kulturhistorisk bedömning

Område A-C

Allmän karaktär

Samtliga tre områden har en likvärdig karaktär. De har någon gång, när är inte känt, genomgått en uppordning. Som ett resultat av denna har gravplatserna lagts i rader i nord-sydlig riktning. Det finns dock enstaka äldre vårdar som inte står exakt i raderna vilket visar på en äldre struktur. Raderna med gravvårdar ibland ryggställda vilket gör att gravvårdarna antingen är vända mot öster eller väster. I samtliga tre områden finns flera lediga gravplatser.

Gravvårdstyper

Samtliga tre områden har brukats kontinuerligt från 1800-talet fram till idag. Flest vårdar finns idag i område B. Här finns också kyrkogårdens äldsta på plats bevarade gravvård. Det är kronolänsmannen, hovrättsascultanten och vice kronofogden Johan Gustaf Linds kalkstensvård från 1838. I samtliga områden finns dock gravvårdar från slutet av 1800-talet. De är de för tiden typiska höga vårdarna varav flera är av svart granit. Den vanligaste typen av gravvård på kyrkogården är dock låga rektangulära vårdar från olika perioder av 1900-talet. Materialet är främst grå och svart granit men även röd förekommer. Det är också mycket vanligt med gravvårdar av kalksten. Några av dessa är de ålderdomliga korsen som står på dekorerade postament. Dessa finns i område B och C. I område A finns ett modernt kors av metall och i område B två ålderdomliga kors av gjutjärn. Här finns också en urna i gjutjärn på en hög stenpelare. Urnan är dock mycket skadad. En av gravvårdarna av granit i område B har formen av en liten kista. Tidigare fanns flera omgärdade gravplatser på kyrkogården men dessa är idag, med två undantag, borta. I område B finns ett smidesstaket bevarat och i område A en gravplats som omgärdas av buxbomshäck. Denna gravplats saknar gravvård men har en hög formklippt tuja inom häcken. Att ange den dödes yrkestitel är mycket vanligt. De vanligaste titlarna är hemmansägare och lantbrukare. Till de mera ovanliga titlarna hör journalist, arbetare, handelsidkarska, sportjournalist, hemmadottern och kustvakten. På drygt hälften av gravvårdarna är den gård eller by den döde kom ifrån angivet.

Kvarter A från sydväst. (KI Gårdby kyrkog 010)

Kvarter B från sydväst. (KI Gårdby kyrkog 019)

Kvarter C från sydost. På bilden syns tre av de äldre kalkstens Kors som finns på kyrkogården. (KI Gårdby kyrkog 036)

Två gjutjärnskors i kvarter B. Det vänstra korset bärs upp av dödens ängel, ibland tolkad som ärkeängeln Mikael. Vårdarna är från 1865 respektive 1874. (KI Gårdby kyrkog 020)

Gravplats omgärdad av smidesstaket och belagd med grus i kvarter B. Detta är det enda exemplet på denna typ av gravplatsutsmückning som finns kvar på Gårdby kyrkogård. På den platta som sitter på grunden har tidigare funnits data om den döde men dessa är idag borta. (KI Gårdby kyrkog 022)

Gravvård i kvarter B formad som en liten kista. Här ligger hustrun Hanna Svensson som dog 1898 begravd. På vården står "maken skänkte vården". Formen är ovanlig men flera liknande exemplar finns på Södra kyrkogården i Kalmar. (KI Gårdby kyrkog 026)

Övrigt

I norra delen av område B står en runsten med en informationstavla.

Kulturhistorisk bedömning

Gårdby kyrkogård har en för Ölands landbygdskyrkogårdar typisk utformning. Kyrkogården är inte anlagd efter en bestämd plan utan gravkvarterens struktur har vuxit fram under årens lopp. När nya företeelser har blivit populära har de anammats och ersatt äldre traditioner. Gravvårdarna utgör idag en blandning av olika typer av gravvårdar som varit vanliga från mitten av 1800-talet fram till idag. Två gravplatser har kvar omgärdning i form av smidesstaket respektive buxbomshäck. Denna typ av gravplatsutsmyckningar var tidigare vanliga på våra kyrkogårdar och de som finns kvar på Gårdby kyrkogård bör därför bevaras som en viktig del av kyrkogårdens utvecklingshistoria. En för Öland typisk företeelse är de många gravvårdarna av kalksten som berättar om stenbrytningens betydelse för ön. Gravvårdar från mitten av 1800-talet samt vårdar av gjutjärn och gravstaketet av smide ska föras in på församlingens inventarieförteckning. Detta gäller även vårdar som står uppställda.

Kustvakten Carl Eks familjegravvård av kalksten i nationalromantisk stil.
(KI Gårdby kyrkog 034)

KULTURHISTORISK BEDÖMNING AV KYRKOGÅRDEN I DESS HELHET

Gårdby kyrka och kyrkogård ligger på Ölands östra sida, sydost om Färjestaden. När den medeltida kyrkan byggdes är inte känt men en kyrka fanns på platsen under 1200-talet. Då bör även kyrkogården ha anlagts. När kyrkogården fick sitt nuvarande omfång vet man inte. Någon utvidgning av kyrkogården är dock inte känd. Däremot vet man att kyrkogården har genomgått flera förändringar. När den nya kyrkan byggdes 1841 tog man mark i anspråk som använts som kyrkogård söder om den medeltida kyrkan. Under 1900-talets andra hälft har kyrkogården genomgått ytterligare förändringar. Gravplatsomgärdningar har tagits bort, gravkullar har jämnats ut och hela kyrkogården har såtts in med gräs.

Gårdby kyrkogård har använts under lång tid. Idag finns gravhällar och delar av gravhällar bevarade som trappflisor vid kyrkans ingångar och i dörrpartierna. Att återanvända äldre gravhällar är mycket vanligt men att som här i Gårdby placera dem synliga i ingångarnas portaler är ovanligt. Förutom runstenen från tidig medeltid är kyrkogårdens äldsta bevarade gravvård från 1838. Från denna tid fram till idag finns en blandning av gravvårdar som berättar om skiftande synsätt när det gäller begravningstraditioner och synen på döden. Enstaka gravvårdar och grupper av vårdar vittnar om skiftande ideal. Flera av gravvårdarna är av kalksten vilket är typiskt för de öländska kyrkogårdarna. Ett par gravplatser har kvar sin omgärdning. Dessa bör bevaras som viktiga delar av kyrkogårdens historia. Gravvårdarna rymmer information som handlar om person- och/eller lokalhistoria i form av personnamn, gårds- och bynamn samt titlar. De vanligaste titlarna är lantbrukare, hemmansägare och nämndeman. Den dödes hemort finns angiven på de flesta vårdar. Gravvårdar från 1800-talets mitt och äldre ska föras in på församlingens inventarieförteckning liksom gravvårdar av gjutjärn och gravstaket av smide.

Kyrkogården är en väl sammanhängande miljö omgiven av en kalkstensmur och oxelhäck. Viktig för kyrkogårdens karaktär är också den allé som delar upp platsen och skapar en viss struktur. Kyrkan och kyrkogården bildar tillsammans en värdefull kulturmiljö som visar på platsens betydelse i socknen.

På en kyrkogård är det naturligt att gravvårdar ändras och gravrätter återgår och får ny ägare. Det är dock viktigt att man i den långsiktiga förvaltningen är uppmärksam på att bevara de olika delarnas karaktär och gravvårdar från olika tider.

Sammanfattningsvis:

- Gårdby kyrka och kyrkogård utgör ett administrativt och religiöst centrum i socknen med rötterna i medeltiden.
- De olika typerna av gravvårdar och deras inskriptioner berättar om socknens utveckling från slutet av 1800-talet fram till idag.

ARKIV OCH LITTERATUR

Antikvariskt Topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet
Kalmar läns museums topografiska arkiv
Bogårdinventeringen, Linköpings stift
Lantmäteriet

Bucht, Eivor (red), Kyrkogårdens gröna kulturarv, Klippan 1992
Hammaskiöld, Hans mfl, Minnets stigar – en resa bland svenska kyrkogårdar. Stockholm
2001
Hammarskjöld, Britt-Marie, Ett läns utveckling-Kulturminnesvårdsprogram för Kalmar län.
Ettapp 1, Översikt. Kalmar 1985
Håkansson, Gunnar, Öländska personminnen, Göteborg 1942
Rahmqvist, Sigurd (red), Det medeltida Sverige, Bd 4, Småland 4, Stockholm 1999
Sandby-Gårdby hembygdsförening, En bok om Sandby-Gårdby, Kalmar 1972
Ullén, Marian, Medeltida träkyrkor, 1 Småland samt Ydre och Kinda härader i Östergötland.
Stockholm 1983

Muntliga uppgifter kyrkvaktmästare Stefan West